

П.628.918

50

2

ВАЛЕНТИН САДОВСЬКИЙ

ОЛЕКСАНДЕР РУСОВ
ЯК ДОСЛІДНИК ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики, том V. 1938

ЛЬВІВ 1938.

II-628.918

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

Валентин Садовський.

Олександр Русов, як дослідник господарського життя України

(Доповідь на засіданні Історично-філологічного Товариства у Празі
3. грудня 1935. року.)

Цього року минуло двадцять літ від дня смерти О. Русова, який своєю науковою, культурною і громадською працею зробив поважний вклад у скарбницю української культури. Бурхливі події, що їх свідками й учасниками ми є цілих двадцять років, що відділяють нас від часу смерти цього видатного діяча, мабуть, були одною з причин, яка довела до того, що підсумки життя і праці О. Русова до цього часу ще не підведені з належною повнотою й докладністю.

Тут хочемо ми нагадати про ту працю, яку виконав по-кійний на одній з тих ділянок, що на них поширювалась його різнопородна діяльність, — власне — працю його в ділянці дослідів господарського життя України. Мусимо зазначити, що ставимо собі лише обмежені завдання нагадати про досліди О. Русова з поля господарського життя України. Ми не ставимо за мету дати його роботам у цій справі повну й докладну оцінку. В наших еміграційних умовинах, за відсутністю у празьких бібліотеках цілого ряду робіт О. Русова цього останнього завдання не можна виконати.

Ми маємо думку освітити діяльність О. Русова, як дослідника українського господарського життя. Думаємо, що маємо право трактувати його передусім, як господарського дослідника. В тих часах, коли провадив свою земську статистичну роботу О. Русов, із нею зв'язували головно поняття господарського дослідництва. Така авторитетна в колах земської статистики України й Росії особа, як М. Ф. Аненський, на IX. З'їзді природників і лікарів так характеризував завдання земської

статистики¹⁾: „Земству треба було розробити питання про вартість і прибутковість земель і іншого нерухомого майна, і з цією метою позасновувано статистичні бюра. Але це частинне і службове завдання швидко заступлено і замінено іншим, загальнішим — вивченням господарських і загальних умов народнього побуту”. Отож дуже авторитетний представник земської статистичної думки трактує земську статистику передовсім, як дослідницьку роботу в обсягу вивчення народньо-господарського і взагалі народнього життя.

Не інакше розумів завдання своєї роботи в цій ділянці Й. О. Русов. Дуже характеристичне з цього погляду признання О. Русова в одному з листів до Л. Жебуньова²⁾, де він заявляє, що визнає лише роз'їздну статистику — отже відзначає своє замилування до того роду статистичної роботи, який дає змогу робити ширші спостереження над народнім господарством і народнім життям. Знайомлючись із тим друкованим матеріалом, який залишив по собі О. Русов, ми таксамо переконуємося, що об'єктом його наукових заінтересовань було господарське життя українського народу в його минулому й сучасному, і що його статистичні праці в вузькому розумінні цього слова органічно включенні і зв'язані з цим ширшим циклом його наукових дослідів. Коли О. Русов у своїй доповіді в Українському Науковому Товаристві у Києві 26. квітня 1909. року³⁾ формулює завдання, які стоять перед українськими статистиками, він зазначує, що вони полягають у вивченні етнографічних, антропологічних і господарських особливостей українського народу, він уважає, що статистики, користуючись своєю методою, повинні постачати відповідний матеріял для освітлення цих загальніших і ширших проблем. Всі ці обставини дозволяють трактувати О. Русова передусім, як народньо-господарського дослідника, для якого статистична праця була лише частинною ділянкою в загальному циклі його народньо-господарських дослідницьких заінтересувань. Очевидчаки, це трактування наукового й дослідницького дорібку О. Русова, це включення його статистичних дослідів у ширший цикл народньо-господарського вивчення України, нічого не зміняє й не може змінити в оцінці

¹⁾ Цит. у А. Кауфмана, Статистическая наука в России, Москва, 1922, див. „Труды подсекції статистики IX съезда русскихъ естествоиспытателей и врачей“, ст. 17—44.

²⁾ Дучинський, А., До життепису О. О. Русова „За сто літ, ч. IV“, ст. 318.

³⁾ Записки Українського Наукового Тов. у Київі, ч. V, ст. 98.

тої ролі, яку грав він у організації земської статистики на Україні. Значіння й роля О. Русова тут загально відома й загально визнана.

О. Русов став до дослідницької праці на полі української економіки і віддав цій праці головну частину свого життя й енергії, не зважаючи на те, що його попередня наукова підготовка, здавалось би, не мусіла спрямувати його на цей шлях. Він, як відомо, скінчив історично-філологічний факультет київського університету й почав свою кар'єру, як учитель латинської і грецької мови. Слід відмітити, що при тому рівні постанови статистики, яка була тоді в російській державі, і тій малій увазі, якою вона користувалась тоді, коли починав свою дослідницьку роботу О. Русов, в університетах у Росії, університетська підготовка могла тут грати лише другорядну роль. Найавторитетніший і найпопулярніший статистик у Росії в сімдесятіх та вісімдесятіх роках Янсон, який почав свою дослідницьку роботу на Україні, так само, як і О. Русов, свою первісну підготовку до дослідницької праці одержав не на університетській лавці, — він так само, як і О. Русов, скінчив історично-філологічний факультет...

Перша дослідницька робота економічно - статистичного характеру, з якою зв'язане ім'я О. Русова, це — київський одноденний перепис людності 2. березня 1874. року. Перепис цей перевів і розробив Південно-західний Відділ Російського Географічного Товариства, який на цю працю поклав багато сил і енергії. В підготові перепису, як член Південно-західнього Відділу, брав участь і О. Русов. Як установляють протоколи засідань Відділу⁴⁾, на засіданні з 14. вересня 1873. року О. Русова обрано разом із Шульгіном, Драгомановим, Беренштамом, Завойком і Чубинським до розпорядчого Комітету, який мав організувати справу перепису й доглядати за його виконанням, і який складався з представників міської управи, військової й духовної офіції, Південно-західнього Відділу, київського поліцмайстра і ісправника; на засіданні 18. листопаду О. Русова разом із 29 іншими членами Товариства обирають до Комітету („Наблюдительного“) для кермування регистраторами й розбору одержаних матеріялів. Можна думати що ця перша дослідницька робота, в якій брав участь О. Русов, хоч вона для О. Русова обмежувалась, здається, лише підготовкою переведення пе-

⁴⁾ Записки Ю-З. отдѣла Имп. Рус. Геогр. Общества, т. I., за р. 1873, ст. 26—29; 42—50 і 54

репису, і та праця, яку він переводив тут разом із П. Чубинським і М. Зібером, спричинила до визначення його іншого життєвого шляху. Зокрема праця з М. Зібером, тодішнім доцентом політичної економії і статистики, мала свій вплив на оформлення його теоретичних народно-господарських концепцій. Деякі з дослідників⁵⁾, які переводили порівняння складаного М. Зібером і випущеного Південно-західнім Відділом: „Опыта программы для собиранія статистико-экономическихъ свѣдѣній” і опублікованого О. Русовим у 1880. році „Опытом программы для изученія экономическихъ и общественныхъ отношеній въ южнорускомъ селѣ” установляють існування ідеологічного зв’язку між цими двома програмами.

Перепис 1874. року, до якого до деякої міри причетне ім’я О. Русова, характеристичний для наших часів тим, що він виявляє ту початкову стадію, на якій стояв тоді господарський і статистичний дослід України; він дає яскравий образ повної нерозробленості тієї ділянки знання, в якій почав пізніше свою роботу О. Русов; на тлі цієї нерозробленості яскравіше виділяється значіння тих дослідницьких праць, що їх перевів О. Русов. Перепис 1874. року, не вважаючи на те, що в організації й розробі його брали участь видатні наукові сили того часу, мав різькі недостачі. Наведемо для прикладу класифікацію населення за заняттями в розробі матеріялу перепису 1874. року. Тут приято таку класифікацію⁶⁾: 1. промисли і ремесла; 2. транспорт, торгівля, кредит, обезпечення; 3. народня освіта; 4. державна служба; 5. школа; 6. народне здоров'я; 7. благодійність; 8. різні засоби до життя. Група „народня освіта” обіймає такі виробництва як друкарні, літографії, фотографії і водночас літературу, театр, музику, малювання та торгівлю канцелярійним приладдям, книжками, нотами, музичними інструментами й цяцьками; сюди зараховано також і „письмоводство”. До групи „народне здоров'я” введено, поруч усякого медичного персоналу, і хорих по лікарнях, калік та проституток. Остання група „різні засоби до життя” обіймає найрізноманітніші підгрупи від домовласників, землевласників, капіталістів до — хатніх прислужників і злодіїв. Недоречності й недокладності цієї класифікації надто очевидні, щоб їх треба було виясняти.

⁵⁾ Сергій Шамрай, Київський однодневний перепис 2. березня 1874 р. (Збірник: „Київ та його околиця“, У. А. Н., ст. 357).

⁶⁾ Ю. Масютин, Професійна статистика в Росії і на Україні „Демографічний збірник В. У. А. Н.“, Київ, 1930, ст. 26.

До того вони невипадкові. Вони відбивають початковий етап у розвитку дослідів обсягу українського господарства і статистики, в обсягу тої ділянки, працю в якій почав О. Русов.

Початок систематичної дослідницької праці О. Русова в обсягу народного господарства і статистики треба датувати 1876. роком, коли він почав працю в чернігівському земстві. О. Русов брав участь в організації і провадив земські статистичні роботи в чернігівському, херсонському й полтавському земстві, у міській статистиці Києва й Харкова, брав участь у роботі Вільного Економічного Товариства в Петербурзі й Українського Наукового Т-ва в Києві, останніми роками свого життя займався педагогічною діяльністю, викладаючи оцінкову статистику та земські дисципліни в Київському Комерційному Інституті.

Дорібок його дослідницької праці, яка охопила такі різноманітні територіально одиниці, є дуже значний. Ми залишаємо на боці його організаційну діяльність на полі створення земської статистики на Україні; це мусіло б бути предметом спеціального досліду. Але вже з тієї ілюстрації, яку подано вище з характеристики перепису 1874. року в Києві, ми можемо уявити собі на якому низькому рівні стояло тоді економічно-статистичне дослідництво на Україні, які, в зв'язку з тим, великі організаційні завдання стояли перед О. Русовом, і які великі труднощі йому довелось поборювати у справі полагоди економічно-статистичного розсліду Украйни.

Спинимось докладніше на розгляді тої літературної спадщини економічно-статистичного характеру, що її залишив О. Русов. Слід піднести, що бібліографії праць О. Русова немає. Деяка частина їх, тих, що не вийшли окремими виданнями, порозкидана по земських мало-доступних і мало-поширеніх виданнях. Тимто, подаючи нижче список праць Русова економічно-статистичного характеру, ми не претендуємо на повноту й вичерпність.

Найбільше праць Русов присвятив економічному розслідові Чернігівщини. Сюди належать:

1. Нѣженскій уѣздъ, 1879, праця, за яку Русова нагороджено золотою медаллю Російського Географічного Товариства;
2. Описаніе довжицкой волости черниговскаго уѣзда (Труды статистического отдѣленія черниговской губернской земской управы, выпускъ I.);
3. Описаніе черниговской губерніи, 1898;
4. Воздвиженская ярмарка въ Черниговѣ;

Економічно-статистичному описові Херсонщини присвячені праці:

1. Херсонскій уѣздъ;
2. Народное образованіе въ Херсонской губерніи.

Дослідам міста Харкова присвячена праця, уміщена в „Харьковскомъ Сборникѣ”: Харковъ по переписи 1892. года.

Зі спеціальним інтересом ставився О. Русов до матеріалів перепису людності 1897. року. На цю тему він читав доповідь у 1905. році в петербурзькому Вільно-економічному Т-ві, помістив статтю в „Украинскомъ Вѣстникѣ” 1906. р., дав дві більші розвідки: Про заняття Українців по перепису 1897 року в „Записках Українського Наукового Т-ва в Києві” і енциклопедії „Украинскій Народъ”, Петербург, 1916.

Питанням економічної географії й історії присвятив О. Русов праці:

1. „Днѣпр въ концѣ XVIII вѣка”.
2. „Русские торговые тракты въ концѣ XVIII и началѣ XIX вѣка”.

На сторінках „Київської Старини” О. Русов помістив кілька рецензій на видання економічно-статистичного змісту. За часів своєї педагогічної діяльності в київському Комерційному Інституті О. Русов випускає дві праці:

1. „Краткий курсъ развитія русской оцѣночной статистики, Киевъ, 1913”, і
2. „Краткая енциклопедія земскаго дѣла въ его историческомъ развитіи, Киевъ, 1914.

Зробивши перелік головних праць О. Русова, ми спробуємо дати бодай коротку й неповну характеристику тих провідних поступятів, якими він керувався у своїй дослідницькій праці. Широко відома теза, що О. Русов разом із В. Варзаром, М. Шликевичем і П. Червінським є основниками т. зв. чернігівської школи господарсько-статистичного розсліду. Ця теза вимагає деяких уточнень. Різниця між тим, що те, що в літературі здобуло назву московської й чернігівської статистичної школи, торкається лише початкового періоду земських статистичних робіт. Від 90. років різниця між цими напрямами все більше вигладжується, і витворюється спільна компромісова метода досліду. Через те Фортунатов⁷⁾, характеризуючи методологію земських статистичних дослідів у періоді остаточного оформлення земської статистики, констатує, що з наукового погляду

⁷⁾ А. Кауфман, Статистическая наука въ России, Москва, 1922.

жадної різниці між московською й чернігівською методою нема. Як твердить А. Кавфман, і сам О. Русов признавав пізніше протиставу дослідів московського й чернігівського типу „наслідком якогось непорозуміння, бо й чернігівські й московські досліди однаково мали на увазі вивчення становища хліборобства й залежного від нього ступеня прибутковості й вартости землі”⁸⁾). Таким чином, говорячи про чернігівську й московську школу економічно-статистичного розсліду треба мати на увазі передовсім початковий період земської статистики, який обіймає 70—80. роки. Нічого й казати, що коли майже одночасно в 1875. році почалися роботи в справі економічно-статистичного розсліду в московській губернії й на Чернігівщині, в підході до завдань розслідів між московськими й чернігівськими статистиками були поважні різниці. Згідно з характеристикою Янсона, в чернігівських статистиків, головнішим предметом досліду була земля, в московських — люди; основним завданням московських статистиків було — збирати відомості про кожну господарську одиницю і про загальні умови життя й діяльності населення, чернігівських — класифікація ґрунтів, до яких прикладали особливу увагу, а переводячи досліди, широко використовували територіальний принцип: за одиницею розсліду приймали межеву дачу, при чому межеві дачі, однородні щодо своїх ґрунтів і природних умов збирави в одноціле, а межеві дачі з різними ґрунтами і природними умовами розбивали на окремі однородні одиниці („земські дачі”); дляожної виділеної таким чином однородної природно-історичної одиниці обчислювали прибутковість збираючи необхідні для того відомості, збираючи господарські записи, досвіду мешканців, визначуючи пропорції різних родів ґрунтів, розмірів урожайності, арендних цін тощо. Отак, коли московська школа звертала передусім увагу на соціальні умови господарського процесу, чернігівська силкувалася поставити його у зв’язок і вияснити його залежність від того природно-історичного оточення, в якому він відбувався.

Ми зазначили, що у процесі розвитку економічно-статистичних земських розслідів ті різниці, які були між московським й чернігівським напрямом, поволі позатиралися. Один напрям зробив низку запозик у другого, і в результаті цього установилася та метода земських економічно-статистичних розслідів, яка здобула загальніше право громадянства в Росії й на

⁸⁾ Там же.

Україні. Установилася та метода, яка при обробі статистичного матеріалу найбільшу увагу клала на середнє селянське господарство, і яка дуже малу увагу звертала на ті різниці, які існують між окремими маєтковими групами селянства і між окремими районами. Критику цієї методи за те, що вона не вважувала в достаточній мірі процесів диференціації селянства, давного часу В. Ільїн (Ленін) у праці „Розвитіє капіталізма въ Россії”. До його критичних завваг можна було б додати цілий ряд інших, які базувались би на тому, щоб панівний напрям потрохи вважував порайонові різниці в господарській структурі. Напрям розвитку метод економічно-статистичного розділу з його взаємною нівеляцією особливостей обох шкіл не дав змоги остаточно оформитись і скристалізуватись чернігівським концепціям. Тимчасом треба сконстатувати, що містять вони в зародку ті ідеї, які в економічній науці притягли до себе увагу значно пізніше. В них підноситься з одного боку значіння впливу на господарські відносини і господарську структуру природно історичного оточення. Цей підхід до пізнання господарського життя в економічній науці був розроблений значно пізніше після того, як в ембріональній формі його визначила чернігівська школа. Спеціально в літературі російській. Його почали розробляти у зв'язку з виділенням, як окремих дисциплін, антропогеографії й економічної географії і своє більш означене наукове оформлення знайшов уже за наших часів у працях таких авторів, як: Friedrich, Clerget, Brunnes. З другого боку, в концепціях чернігівської школи залишається в зародковій формі ідея необхідності для вивчення господарського життя переведення районування тої території, яку розслідують. Цю проблему в літературі таксамо постановлено значно пізніше. Ця справа набрала більшої популярності в російській літературі в останніх довоєнних роках і головно в повоєнних.

Не можна сумніватись у тому, що основна роль в виробленні концепцій чернігівської школи належить О. Русову. З одного боку, ці концепції в основному є зафіксовані в праці його про ніженський повіт, яка є першою роботою з поля економічного розсліду Чернігівщини. З другого боку, ознайомлення з працями О. Русова дозволяє сказати, що концепція впливу природно-історичного оточення на уклад господарських відносин, яка є одним з основних складових елементів чернігівської школи, належить до улюблених ідей О. Русова, до якої він раз у раз повертається. У своїй українській роботі про перепис

1897. року, яка припадає на останній період його життя, О. Русов у цілій низці уступів змагається пояснити властивості професійного поділу української людності, як наслідок впливу природи того краю, який заселює наш народ — він розвиває отже ту саму концепцію, яку обстоював в початках своєї дослідницької діяльності.

Як іншу характеристичну рису дослідницької роботи О. Русова треба висунути його історизм. Для нього сучасна господарська структура є певним етапом економічного розвитку, органічно зв'язаним із попередніми етапами. Звідси випливає його змагання для висвітлення сучасних господарських відносин притягнути матеріял, який характеризує ці відносини в минулому. При описі довжицької волости він розоробляє матеріал про стан цієї волости за даними Румянцевського перепису та порівнює відносини тих часів із сучасним матеріалом. В „Описанії Черніговської губернії” він для порівняння сучасного з минулим використовує дані Румянцевського перепису і матеріали „Топографического описанія Черніговского намісництва” Шафонського. Наводимо одну цитату з „Описанія Черніговської губернії”, де О. Русов робить підсумок порівняння своїх даних і даних Шафонського. Цитата ця характеризує, з одного боку, історичний підхід О. Русова до господарського життя, з другого — зазначує те значіння, яке він надавав природньому оточенню для його оформлення. О. Русов пише:

„щодо способів обробу землі для того чи іншого збіжжя, її гноення й тому подібного, то з порівняння опису чернігівського намісництва 1786. року і даних, що їх містять земські описи 1873—1883 років, можна бачити, що з вийнятком глибини оранки всі способи обробу землі до найменших дрібниць збереглися до теперішнього часу. З цього можна зробити висновок, що ці способи є наслідком дуже довгого досвіду господарів, які поволі приспособилися до ґрунтових, топографічних і кліматичних особливостей різних районів губернії в теперішніх кордонах”⁹⁾). Треба сконстатувати, що в цьому своєму історичному підхіді до явищ господарського життя О. Русов таксамо значно перевищував той пересічний рівень, на якому стояла тоді економічна статистика в Росії й на Україні. Значіння дослідницької роботи О. Русова не можна обмежити лише зазначенням тих теоретичних концепцій, які він заступав. Його праці присвячені

⁹⁾ Описані Черн. губернії, т. I, ст. 357.

23.XI.1938

10

передовсім писанням практичної економіки, в них формулювання загальних концепцій автора находять лише побіжнє і принагідне місце. Може заслуга О. Русова в обсягу дослідів господарського життя України полягає передусім у нагромадженні того фактичного матеріалу, який характеризує господарський стан різних частин України. За тих поверх 30 років, коли О. Русов брав безпосередню участь в організації економічно-статистичних розслідувань на Україні — то як їх учасник, то як їх керманич або консультант, утворено величезний фактичний матеріал для пізнання господарського життя й відносин, які є незамінною і небхідною базою для господарського вивчення України.

Розуміється, не міг О. Русов не бути дитиною свого часу. В його дорібку можна знайти, очевидчики і такий матеріял, якого з погляду тих позицій, які займає наука про народне господарство тепер, не можна приняти. А проте з цього короткого нарису основних народньо-господарських концепцій О. Русова, що його подано вище, ми бачимо, кілько його спадщина зберігає наукового матеріалу довготривалого значення.

Для того, щоб ту спадщину можна було використати треба, передусім, щоб її вибрati з тих рідких вичерпаніх видань, де її оголошено, щоб її усестимізувати і впорядкувати. Це завдання, не розвязано за 20 років з часу смерті Русова, і далі стоїть на ідному порядку.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001022799973